

Czesław Plewka
Wyższa Szkoła Humanistyczna
Towarzystwa Wiedzy Powszechnej
w Szczecinie

POZNANIE, ROZUMIENIE I WYJAŚNIENIE NAUKOWE JAKO WYZNACZNIKI UŻYTECZNOŚCI BADAŃ SPOŁECZNYCH

*„Poznanie nie zaczyna się od postrzeżeń zmysłowych
ani od obserwacji lub zbierania danych czy też faktów,
lecz zaczyna się od problemów”*

– K. R. Popper –

Wstęp

W świecie, w którym zmiany zachodzą w zawrotnym tempie musimy być przygotowani na to, że będziemy musieli radzić sobie z różnymi problemami jawiącymi się w wielorakich sytuacjach społecznych. Dlatego dobre poznanie, zrozumienie i rzetelne wyjaśnienie naukowe dotyczące istoty i sensu poszczególnych procesów oraz zjawisk to jedna z podstawowych powinności nauk społecznych, których użyteczność zależeć będzie od umiejętności dostrzegania granic tego poznawania i rozumienia nieustannie zmieniającej się rzeczywistości, a także zdobywania wiedzy naukowej o tej rzeczywistości. Stąd przyjmuje się, że celem współczesnej nauki jest gromadzenie wiedzy o świecie, która pomaga wyjaśnić i zrozumieć otaczającą rzeczywistość społeczną, a w rezultacie podjąć działania służące poprawie istniejącego stanu rzeczy. Uważa się, że tylko wtedy gdy wiedza naukowa służy poprawie istniejącej rzeczywistości społecznej można mówić o użyteczności tej wiedzy. Przy czym użyteczność wiedzy rozumianej – (w węższym znaczeniu) jako „ogół wiarygodnych informacji o rzeczywistości wraz z umiejętnością ich wykorzystywania, w społeczeństwach współczesnych” (bądź w szerszym znaczeniu) „wszelki zbiór informacji, poglądów, wierzeń itp., którym przypisuje się wartość poznawczą i/lub praktyczną”¹ – oznacza, że wiedza ta nie jest jedynie wytworem nauki nastawionej na poznawanie prawdy obiektywnej ale jest rów-

¹ Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, t. 6, s. 733.

niez wiedzą- zarówno interesującą teoretycznie jak i użyteczną praktycznie, gdyż służy pełnieniu przez naukę ważnej funkcji praktycznej, jaką jest: przewidywanie, zachowanie i przebieg różnego rodzaju zjawisk i procesów społecznych². Zatem w trosce o to, żeby można było uznać, że badania społeczne zawierają w sobie znamiona użyteczności, należy zadbać o obiektywne poznanie badanej rzeczywistości społecznej, a także wyjaśnić, na czym polega istota i sens badanej rzeczywistości i jakie korzyści z tych badań płyną dla teorii i praktyki.

Warto odnotować, że problematyka użyteczności wiedzy i nauki była oraz nadal jest obecna w dociekaniach wielu przedstawicieli nurtów filozofii nauki, którzy odczytując specyfikę nauk społecznych uznają, że przedmiotem jej poznawania jest człowiek, kultura i społeczeństwo³, a podstawowym kryterium rozróżniania działań pozytywnych i negatywnych jest ich użyteczności. Można nawet założyć, że w naukach społecznych niemal każde badanie, którego celem jest poszukiwanie, i odkrywanie struktury i istoty badanego zjawiska bądź procesu społecznego może, a nawet powinno zawierać w sobie elementy użyteczności naukowej.

Ponieważ przyjmuje się, że nauki społeczne badają, opisują i wyjaśniają różnego rodzaju zjawiska i procesy społeczne, a niekiedy również prognozują następstwa, stąd można założyć, że rzetelność i wnikliwość poznania naukowego, rozumienia i wyjaśniania zjawisk bądź procesów będących przedmiotem badań społecznych będzie wyznacznikiem użyteczności danych pozyskanych w wyniku przeprowadzenia tych badań.

W niniejszym artykule podjąłem próbę ukazania istoty poznania naukowego, rozumienia i wyjaśniania, a także przybliżenia niektórych typologii i sugestii dotyczących przydatności dla nauk społecznych różnych typów tych trzech funkcji nauki, które pozostają względem siebie w relacji komplementarności, choć jak - twierdzi W. Alejziak - w aspekcie teoriopoznawczym są one „niezastępowane”⁴. Jest on również próbą odpowiedzi na pytanie, od czego zależy rzetelny wynik procesów poznawczych? mających miejsce w naukach społecznych.

1. Sposoby postrzegania oraz naukowej interpretacji zjawisk i procesów społecznych

Na praktykę badań społecznych można patrzeć z różnych stron, - wyróżniając jak proponuje J. Poleszczuk - „dziedziny empiryczne, analizując techniki badawcze, standardy metodologiczne (...) bowiem badania społeczne są standardowymi procedurami pozyskiwania informacji o społeczeństwie”⁵. Głównym celem tych badań – jak wcześniej już wspomniano

² Zob. W. Krajewski, *Współczesna filozofia naukowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005, s. 90-95.

³ T. Benton, I. Graib, *Filozofia nauk społecznych. Od pozytywizmu do postmodernizmu*, przeł. L. Ruciński, Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2003, s. 98.

⁴ W. Alejziak, *Wyjaśnianie naukowe i rozumienie a epistemologiczne problemy badań nad turystyką*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ludzkiego, Turystyka 2019, nr 2, s. 6.

⁵ J. Poleszczuk, *Publiczny status i wartość poznawcza badań społecznych*, [w:] *Metody, techniki i praktyka badań społecznych*, praca zbiorowa pod red. A. Bąk i Ł. Kubisza-Muły, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2009, s. 9.

–jest poznawanie, rozumienie i wyjaśnianie naukowe różnych zjawisk i procesów społecznych, a także wskazywanie na użyteczność zarówno samych badań, jak również danych, które pozyskuje się w toku prowadzenia badań.

Sposoby postrzegania i interpretacji zjawisk społecznych zależą od przyjętych założeń filozoficznych i metodologicznych. G. Burrell i G. Morgan⁶ proponują cztery pary takich założeń:

- Pierwsze – założenia typu ontologicznego, odnoszące się do samej natury lub istoty badanych zjawisk społecznych. W tym przypadku stawiane są pytania, o to czy rzeczywistość społeczna znajduje się poza nami wywierając z zewnątrz nacisk na naszą świadomość, czy też jest wytworem indywidualnej świadomości? Czy rzeczywiście jest obiektywna, czy jest wynikiem indywidualnej percepcji? Można tu zauważyć, że pytania te bezpośrednio wywodzą się z tzw. sporu nominalistów z realistami.
- Drugi zestaw założeń wywodzi się z natury epistemologicznej. W tym przypadku założenia odnoszą się do podstawy wiedzy, jej istoty i formy, a także sposobu poznania tej wiedzy i przekazywania jej innym ludziom. Założenia te określają ekstremalne stanowiska wobec tych rozważań, których przedmiotem jest wiedza, a dokładniej czy wiedza jest czymś materialnym, a tym samym może być nabywana, czy raczej jest czymś ulotnym, subiektywnym, nieuchwytnym, a zatem czymś co wymaga osobistego doświadczenia. Przyjęcie jednej z tych opcji w rezultacie wyznacza sposób poznawania zachowań, czy też zjawisk społecznych. Jeśli przyjmie się, iż wiedza jest obiektywna i materialna to wówczas badaczka stawia się w roli obserwatora wiernego metodą nauk przyrodniczych. Postrzeganie zaś wiedzy jako coś ulotnego, subiektywnego sprawia, że badacz musi się zaangażować w te dziedziny wiedzy, które stanowią przedmiot jego naukowych dociekań i odrzucić metody stosowane w naukach przyrodniczych. „Podzielenie pierwszego poglądu jest równoznaczne z przyjęciem modelu **pozytywistycznego** w badaniach naukowych, poparcie drugiego to postawa **antypozytywistyczna**”⁷.
- Trzecia grupa założeń dotyczy pojęcia istoty ludzkiej i relacji między człowiekiem a jego otoczeniem. Z założeń tych wynikają dwa wizerunki człowieka. Jeden obrazuje go jako istotę spontanicznie reagującą na swoje otoczenie, drugi zaś jako inicjatora własnych działań.
- Czwarta grupa założeń dotyczy podejścia obiektywistycznego (lub inaczej pozytywistycznego) stanowiska do badanej rzeczywistości, traktując ją jako zewnętrzną i obiektywną. Badacze przyjmujący to podejście koncentrują się na analizie związków i porządku między wybranymi elementami tej rzeczywistości. Przyjmując te

⁶ Zob. G. Burrell, G. Morgan, *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, Heinemann Educational Books, London 1979.

⁷ Zob. W. Łuszczuk, *Normatywny i interpretacyjny paradygmat w badaniach pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Wyższej Szkoły „Humanitas”, Sosnowiec 2008, zeszyt 3, s. 15.

założenia metodologiczne będą formułować problemy badawcze, których istotą jest identyfikowanie i definiowanie elementów badanej rzeczywistości społecznej.

Z przywołanych założeń wynika, że mają one zasadniczy wpływ na podejście metodologiczne badań. Oznacza to, że przyjęcie przez badacza określonych założeń ontologicznych, epistemologicznych oraz określonego wizerunku człowieka będzie wymagało przyjęcie odmiennej procedury badawczej.

2. Istota poznania naukowego będącego funkcją nauki

Przyjmując, że poznanie naukowe - obok przewidywania, wyjaśniania, opisywania i oceniania jest jedną z funkcji nauki warto pamiętać – jak twierdzi K. Ajdukiewicz - że nauka to obszar wiedzy będący zbiorem wyników badań opartym na wcześniejszych założeniach innych badaczy. To również proces zdobywania wiedzy o: przyrodzie, istocie świata i kreowaniu jej w określonych warunkach społecznych. Jest ona procesem badawczym prowadzącym do uzyskania wiedzy racjonalnej, jak również systemem twierdzeń oraz hipotez dotyczących: człowieka, społeczeństwa i zjawisk społecznych. To jeden ze sposobów realizacji potrzeby poznawczej człowieka, w tym podziwu i ciekawości dla świata⁸. W tym tak złożonym spektrum cech przypisanych nauce, poznanie naukowe, będące procesem zdobywania i zgłębiania wiedzy naukowej, którą pozyskuje się w wyniku prowadzonego zespołu działań (czynności) naukowych zmierzając do ustalenia, przekazywania i wykorzystywania uzyskanej wiedzy zarówno w teorii jak i praktyce - zdaniem K. R. Poppera – „nie zaczyna się od postrzeżeń zmysłowych ani od obserwacji lub zbierania danych czy też faktów, lecz zaczyna się od problemów”⁹. Stąd można przyjąć, że treść poznania naukowego zawsze tkwi w problemie natury teoretycznej bądź praktycznej. Treść ta może dotyczyć faktów, zjawisk bądź procesów zawierających się w określonym problemie.

Wspomniany proces poznania naukowego jest zespołem czynności poznawczych, które podejmuje badacz w celu dokonania nowych odkryć naukowych lub innego ujęcia znanej już wcześniej wiedzy, co w tym przypadku skutkuje przyrostem wiedzy naukowej, a niekiedy także zmianą paradygmatów, które wcześniej w określonej dyscyplinie naukowej zostały już przyjęte. Zwykle wyróżnia się następujące trzy składniki procesu poznania naukowego. Są to:

- 1) poznanie myślowe (inaczej umysłowe), którego celem jest objaśnienie określonego zjawiska lub procesu społecznego;
- 2) badanie empiryczne, którego celem jest sprawdzenie najczęściej w sposób eksperymentalny poznania zmysłowego i abstrakcyjnego;
- 3) wyjaśnienie naukowe, które kończy całą procedurę i dostarcza danych, których nie można uzyskać poprzez poznanie abstrakcyjne i zmysłowe.

⁸ K. Ajdukiewicz, *Język i poznanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 35.

⁹ Zob. K. R. Popper, *Logika nauk społecznych*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", no. 1317, *Prace filozoficzne*. LXXI, Wrocław 1992.

Poznanie naukowe zazwyczaj dokonuje się ze źródeł bezpośrednich. Jest ono poznaniem pierwotnym (oryginalnym) i oznacza uzyskiwanie wiedzy przez postrzeganie lub myślenie abstrakcyjne. Dzieli się ono na:

- a) naukowe jako źródło oryginalnej wiedzy naukowej, pozyskiwanej w sposób metodyczny i ujmowanej w postaci tekstów. Poznanie to jest efektem pracy badacza wykorzystujących metody naukowe, precyzyjne środki, a także stosujących samokontrolę swojego postępowania. Efekty tego poznania warunkuje wiedza badacza, sposób wartościowania alternatyw i racjonalnego wykorzystywania pozyskanych informacji;
- b) nienaukowy odnoszący się do osobistego doświadczenia, które pozyskujemy w procesie całościowego rozwoju. Zazwyczaj poznanie to jest nieprofesjonalne, powierzchowne i wynikające z codziennych potrzeb życiowych badacza. Cechuje go spontaniczność, brak zorganizowania, niedokładność oraz subiektywność¹⁰.

Trzeba jednak pamiętać, że poznanie naukowe, które polega na odpowiednim doborze środków do wyjaśniania istoty faktów, dzięki wyodrębnieniu z nich tego, co ważne przekształca się w sądy i pojęcia, ale nigdy nie jest procesem dokonanym i może być punktem wyjścia do innych badań¹¹.

3. Rozumienie naukowe

Człowiek zawsze poznaje to, co istnieje obiektywnie, aczkolwiek punktem wyjścia do tego poznawania jest jego subiektywność, na której opierając się buduje indywidualny sposób rozumienia siebie i świata. Rozumienie to powinno mieć charakter naukowy i dlatego istotne jest żeby podstawą do takiego rozumienia było poznanie naukowe, a dokładniej efekty poznania naukowego. Warunek ten nabiera szczególnego znaczenia w odniesieniu do nauk społecznych, w których przedmiotem badania jest człowiek, którego już M. Weber (reprezentujący nurt tzw. socjologii rozumiejącej) ukazywał jako istotę dokonującą interpretacji swoich działań oraz poczyną innych ludzi¹². Zdaniem K. Ablewicza „rozumienie stanowi uniwersalną procedurę poznawczą człowieka, wypełniając i konstytuując podstawową strukturę jego relacji z samym sobą i tym wszystkim co nim nie jest”¹³.

W literaturze naukowej trudno jest znaleźć jedną definicję terminu „rozumienie”, mimo że termin ten jest powszechnie używany w różnych sytuacjach teorii języka, jak i komunikowania się między ludźmi. Trudność ta spowodowana jest tym, że termin ten używany jest w dwojakim znaczeniu. W pierwszym przypadku w znaczeniu predyktywnym (głównie przez przedstawicieli tzw. empiryzmu logicznego), którzy wychodzą z założenia,

¹⁰ Zob. J. Prokopiuk, *Nauka i potrzeba jej przemiany*, BZB, nr1, „Ekorozwój 2020”.

¹¹ Zob. J. Apanowicz, *Metodologia nauk*, Dom Organizatora, Toruń 2003, s. 22-24.

¹² Zob. M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

¹³ W. Alejziak, *Wyjaśnianie naukowe i rozumienie*, op. cit., [za:] m. Czarnowska. *Myśl i pojęcie – ku rozumieniu tekstu filozoficznego*, Wydawnictwo Zakładu Teorii Poznania, Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1991.

że zarówno w naukach społecznych, jak i przyrodniczych, odwołując się do tych samych reguł metodologicznych można pozyskać wiedzę obiektywną. W drugim przypadku opartym na empatii, termin „rozumienie” definiuje się w kategoriach poszukiwania oraz rozpoznawania znaczeń, kryjących się pod obserwowalnymi przedmiotami, tzn. obiektami, faktami, zjawiskami itd. W tym ujęciu rozumienie ma na celu przede wszystkim uchwycenie tego, co jednostkowe, niepowtarzalne w działaniach podejmowanych przez człowieka.

Warto również zauważyć, że L. Landgrebe proponuje żeby termin „rozumienie” postrzegać w szerszym znaczeniu, w takim kiedy wykracza on poza proste pojmowanie jego funkcji wobec poznania. Według niego rozumienie nie jest wtedy jedynie aktem występującym obok poznania, lecz stanowi fundament poznania¹⁴. Uważa on, że nim uczony rozpocznie swoje badania ma już pewien pogląd na rozumienie, bowiem: „wszystko, co jest nam dane, najpierw i przede wszystkim rozumiemy w jego znaczeniu dla nas. Każde rozumienie „opłeczone” jest jakimś znaczeniem. To znaczenie „dla nas” jest tu bardzo istotne, ponieważ dopiero poprzez abstrakcję dochodzimy do czegoś takiego, jak czysty obiekt, który stanowi przedmiot badań”¹⁵. Żeby zobaczyć ten przedmiot badań, musimy go sobie intencjonalnie wyodrębnić z doświadczanej przez nas całości według pewnego rozumienia, które buduje określoną perspektywę badawczą. Oznacza to, że rozumienie w sposób istotny rzutuje nie tylko na poznanie naukowe, ale w ostateczności również na użyteczność badań naukowych.

4. Wyjaśnianie naukowe jako funkcja nauki i wyznacznik użyteczności badań społecznych

Nauka jak trafnie zauważa St. Kamiński „nie polega na gromadzeniu informacji, choćby ciekawych i pożytecznych, ale na rozwiązywaniu zagadnień”¹⁶. Oznacza to, że podstawową funkcją nauki jest nie tyle ustalenie praw lub formułowanie opisów (aczkolwiek są one ważne), ile szeroko pojęte wyjaśnianie. „Prawa i teoretyczne opisy można traktować jako instrumenty wyjaśniania w nauce, a wtórnie, w zastosowaniach nauki, jako instrumenty instrukcji postępowania”¹⁷.

Wyjaśnienie naukowe jest przedmiotem wielu dyskusji toczących się na gruncie różnych dyscyplin nauki, między innymi dlatego, że jednym z ważnych problemów jest potrzeba ustalenia, czym jest wyjaśnienie i jak należy rozumieć jego rolę w badaniach naukowych. Czy chcąc np. wyjaśnić określone zjawisko bardziej chodzi o „wyjaśnienie tego, co nieznanne, przez to, co znane naocznie – jak to postulował np. Arystoteles, czy też o wyjaśnienie tego, co naocznie znane, przez to co ukryte, nieznanne, czyli o pogłębienie naszej wiedzy o świecie – jak to postulował K. Popper”¹⁸. W pewnym uproszczeniu – jak to czyni W. Alezjak – można przyjąć, „że wyjaśnianie w sensie naukowym polega na rozpatrywaniu

¹⁴ L. Landgrebe, *Rozumienie w naukach o duchu*, [w:] *Wokół rozumienia. Studia i szkice z hermeneutyki*, Wybór G. Sowiński, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 1993, s. 195 – 207.

¹⁵ Tamże, s. 200.

¹⁶ S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin 1992, s. 203.

¹⁷ A. Grobler, *Metodologia nauki*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008, s. 251.

¹⁸ Por. I. Bogucka, *Wyjaśnianie a wyjaśnianie funkcjonalne*. *Folia Philosophica*, 1991, nr 3, s. 96.

i umiejscawianiu tego, co wyjaśniamy, w kontekście aktualnego stanu wiedzy oraz poszukiwaniu dla danego obiektu, faktu czy prawidłowości, odpowiedniego miejsca wśród zagadnień i wyjaśnień wcześniej już znanych i zaakceptowanych praw nauki¹⁹. Wyjaśnienie naukowe traktowane jako pewnego rodzaju sztuka poznawania i objaśniania rzeczywistości, ma jednak znacznie szerszy zakres, bowiem - jak to nazwał T. Pilch - „jest procedurą rozumowania mającą na celu uzyskanie odpowiedzi na pytanie, dlaczego zdarzyło się „A”, jaka jest przyczyna „B”, co spowoduje „C”, itp. Jest rodzajem rozumienia polegającym na wprowadzeniu uznanego z góry zdania z innych zdań już uznanych w skończonej liczbie kroków”, (i dodaje dalej) „warunkiem poprawnego wyjaśniania (zwanego też tłumaczeniem) jest posługiwanie się prawdziwymi przesłankami, respektowanie reguł obowiązujących w danym języku, w którym prowadzimy wyjaśnienie”²⁰.

W literaturze dotyczącej metodologii nauk społecznych można znaleźć wiele typologii wyjaśniania naukowego oraz charakterystyk przydatności różnych jego typów dla poszczególnych dziedzin i dyscyplin nauki. Według T. Pilcha najpopularniejszym rodzajem wyjaśnienia naukowego jest **wyjaśnienie genetyczne**, które jest próbą odpowiedzi na pytanie: „dlaczego zaszło zdarzenie A” lub „jak doszło do zdarzenia A”, „jaka jest przyczyna stanu A”. Wyjaśnienie to daje obraz przemian, jakim podlega proces, zjawisko, instytucja w ciągu jakiegoś czasu, ukazuje okoliczności, w jakich dochodzi do przekształceń zjawiska, wyjaśnia rodzaj i nasilenie czynników powodujących zmiany w badanym przez nas obiekcie²¹. Inne rodzaje wyjaśniania naukowego według tego Autora to: 1) **wyjaśnianie funkcjonalne**, w którym przy założeniu istnienia zależności funkcjonalnych odrzuca się pojęcie przyczyny, nie pytając „dlaczego”, lub „co jest przyczyną zjawiska A”. Zależności funkcjonalne odpowiadają tu na pytanie „jak”, np. „jak zjawisko A wpływa na zjawisko B”; 2) **wyjaśnienie teleologiczno-funkcjonalne**, które polega na poszukiwaniu celu, do jakiego zmierza jakiś proces lub jakiemu służy określone zdarzenie. Dla wyjaśnienia faktów szukamy instytucji lub zdarzeń okoliczności „przyszłych”, którym owe fakty lub zdarzenia „służą”; 3) **wyjaśnienia logiczne**, to rozumienie oparte o formalne schematy logicznego wnioskowania²².

W. Alejziak wykorzystując podział i charakterystykę różnych rodzajów wyjaśniania, jaką wcześniej przedstawili M. Waszczyk i E. Szczerbicki²³, modyfikując wcześniejszą koncepcję E. Nikittina zestawił proponowane przez nich podstawowe rodzaje naukowego wyjaśniania (Patrz tabela 1).

¹⁹ W. Alejziak, *Wyjaśnianie naukowe i rozumienie ... op. cit.* s. 2.

²⁰ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s.28.

²¹ Zob. T. Pilch; T. Bauman, *Zasady badań...*op. cit. s. 29.

²² Tamże, s. 29-33.

²³ M. Waszczyk; E. Szczerbicki, *Metodologiczne aspekty opisowego modelowania w naukach ekonomicznych*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Filozofia* 2003, nr 7, s. 3-22.

Tabela 1. Podstawowe rodzaje wyjaśnienia naukowego

L.p.	Wyjaśnienie naukowe	Wyodrębnienie ze względu na charakter praw stosowanych w eksplanansie
1.	Teleologiczne (celowościowe)	Polega na odwoływaniu się do zasady, według której finalny stan danego zjawiska eksplanandum (np. zdarzenia) wpływa w istotny sposób na stan wyjaśniany. Opiera się ono na poszukiwaniu celu, do jakiego zmierza lub jakiemu służy określone zdarzenie. Podstawowe pytanie, które może być pomocne przy interpretacji teleologicznej, brzmi: „po co” (np. zaszło dane zdarzenie). W wyjaśnianiu teleologicznym poszukujemy więc „czegoś” (faktów, struktur, zdarzeń, okoliczności), czemu owe „coś” służy lub będzie służyć w przyszłości.
2.	Funkcjonalne	Opiera się na wykazaniu funkcji, jaką w danym układzie społecznym pełni zjawisko eksplanandum. Wyjaśnienie to polega na powołaniu się na prawo, które pozwala stwierdzić określoną zależność między elementem a i układem. Z uwagi na to, że prawa funkcjonowania można klasyfikować jako pewien rodzaj praw koegzystencjalnych, wyjaśnienie funkcjonalne często jest interpretowane jako wyjaśnienie substancjalno-atrybutywne bądź systemowe. Niektórzy uważają też, iż jest ono pewną odmianą wyjaśniania teleologicznego (twierdząc, że w istocie jest raczej opisem niż wyjaśnieniem).
3.	Genetyczne	Polega ono na ustalaniu przemian, jakim podlega zjawisko eksplanandum w ciągu jakiegoś czasu. Jego ważną cechą jest identyfikacja okoliczności, w jakich dochodzi do przekształceń, poprzez zbadanie czynników powodujących zmiany. Wyjaśnić genezę czegoś, to znaczy odpowiedzieć na pytanie: „jak to powstało?” (ale także np. „z czego”), pamiętając o tym, że często okoliczności i przyczyny oddziałują natychmiast i bezpośrednio, a ich następstwem są skutki odległe w czasie. Dlatego też pod uwagę bierze się głównie te czynniki, które wykazują z wyjaśnianym zjawiskiem jakąś łączność substancjalną lub strukturalną. Niektórzy twierdzą, że wyjaśnienie genetyczne (historyczne) jest odmianą wyjaśniania kauzalnego.
4.	Kauzalne (przyczynowe)	Odwołuje się do takich praw, które w ogólnym sformułowaniu można uznać za zgodne z zasadą: „takie same przyczyny w takich samych warunkach wywołują takie same

		skutki". W wyjaśnianiu tym często określa się cały szereg etapów pośrednich przez, który przeszedł układ, zanim osiągnął stan wyjściowy. Pewną odmianą wyjaśnienia kazu- alnego jest tzw. wyjaśnienie skutkowe, które nazywane jest odwróconym wyjaśnieniem przyczynowym. Podczas gdy wyjaśnienie przyczynowe odkrywa istotę jako coś pasyw- nego (przez coś wytworzonego), to wyjaśnienie skutkowe pokazuje ją jako początek aktywny (sprawczy). W wyjaśnia- niu przyczynowym istota tego, co wyjaśniane, występuje jako skutek, a w wyjaśnianiu skutkowym – jako działająca przyczyna. Wyjaśnienie skutkowe nie jest jednoznaczne, a jego skuteczność zależy od tego, jak dalece wytwarzane przez obiekt skutki są stałe.
5.	Probabilistyczne	W tym wyjaśnianiu zjawisko eksplanandum jest tłuma- czone przez odwoływanie się do prawa statystycznego, czyli takiego, które –na podstawie rozkładu zmiennych w bada- nej próbie – pozwala ekstrapolować wyniki na całą popula- cję. Pomimo krytyki jest to w tej chwili najbardziej rozpo- wszechniany w naukach społecznych typ wyjaśniania. Jeśli przyjąć ścisły determinizm, prawa statystyczne są funda- mentem tylko z tego powodu, że nie można poznać wszyst- kich czynników zajścia danego zdarzenia. W kontekście wspomnianej krytyki tego typu wyjaśnienia warto przywo- łać maksymę Bungego, według której: „odrzucać wyjaśnie- nie statystyczne byłoby rzeczą równie niezasadne jak i przyjmowanie za ostateczne.
Rodzaj relacji eksplanans - eksplanandum		
6.	Przez prawo własne (teorię, hipotezę)	Cechuje się tym, że eksplanans wchodzi w relację bezpo- średnią z eksplanandum. Nie korzysta się tutaj z analogii, ale stwierdza wprost, że „dzieje się tak, ponieważ... („lub „w danych warunkach zwykle - tzw. statystycznie, dzieje się tak a tak”). Nazwa tego wyjaśniania nawiązuje do faktu, że dany obiekt wyjaśnia się poprzez prawo aproksymujące obiektywne prawo danej dziedziny przedmiotowej („pra- wami własnymi”). Prawo (hipoteza) użyte do wyjaśniania musi charakteryzować się odpowiednią „zdolnością wyja- śniającą”

7.	Modelowe	Stosowane jest w nauce współczesnej coraz częściej, ponieważ obiekty rzeczywiste bywają niedostępne (najczęściej ze względu na ich złożoność oraz trudność w poznawaniu bezpośrednim). Model odgrywa wtedy rolę pośrednika odwzorowującego rzeczywistość, a prawa własne modelu są użyte w eksplanansie jako prawa wyjaśniające. Aby procedura taka była prawomocna, model musi spełniać określone warunki. Dwa najważniejsze to izomorfizm i homomorfizm. Pierwszy zakłada, że model musi być podobny do oryginału, drugi zaś, że musi być od niego różny, gdyż inaczej modelowanie nie miałoby sensu. Ten rodzaj wyjaśniania bywa czasem krytykowany ze względu na fakt, że często występuje w nim analogia, podczas gdy model klasyczny opiera się na dedukcji

Źródło: W. Alejski, *Wyjaśnienie naukowe...op. cit.*, na podstawie prac: E. Nikitn, *Wyjaśnienie jako funkcja nauki*, PWN, Warszawa 1975; M. Waszczyk, E. Szczerbicki, *Metodologiczne aspekty opisowego modelowania w naukach ekonomicznych*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej- Filozofia* 2003, nr 7.

Jeszcze inną typologię wyjaśnień proponuje J. Gnitecki, wyróżniając następujące **typy wyjaśnień**:

- **wyjaśnienie indukcyjne**, które dokonywane jest przez odwoływanie się do faktów i sądów jednostkowych;
- **wyjaśnienie dedukcyjne**, w którym wyjaśniane wydarzenie jest wytłumaczone poprzez pokazanie, jak wynika z jakiegoś założenia, hipotezy, prawa, teorii lub modelu przyjętego za prawdziwy;
- **wyjaśnienie idealizacyjne**, gdzie wyjaśnianie jest dokonywane przez odwoływanie się do prawa idealizacyjnego na różnych poziomach aktualizacji;
- **wyjaśnienie intuicyjne**, gdzie wyjaśnianie prowadzone jest od całościowo określonego sądu ogólnego do sądów i faktów jednostkowych oraz od sądów i faktów jednostkowych do sądu i faktu ogólnego;
- **wyjaśnienie statystyczne**, gdzie obrazy czynników danych wyjaśniane są jako prawdopodobne w pewnym przedziale zmienności z uwzględnieniem źródła wariacji zmiany oraz procesu wariacji wyjaśnionej;
- **wyjaśnienie teleologiczne**, podczas którego zjawiska tłumaczy się wtedy przy użyciu takich kategorii, jak pełne funkcje lub cele, do których się dąży;
- **wyjaśnienie genetyczne** będące w zasadzie podejściem historycznym, pokazującym, jak przeszłe zdarzenia doprowadziły do obecnego stanu rzeczy; ten typ wyjaśniania czerpie informacje z pierwszych trzech podejść;

- **wyjaśnienie modelowe**, które dokonywane jest na podstawie modelu społecznego, w którym uwzględnia się źródła, warunki dokonywania zmian w obiekcie lub procesie (np. zmian w uczeniu i zmian w uczniu²⁴).

Warto w tym miejscu odnotować, iż pomimo mnogości i różnorodności typów wyjaśnień ukazywanych w literaturze, w praktyce najczęściej stosowane są trzy bazowe rodzaje wyjaśniania: 1) **teleologiczne**, odpowiadające na podstawowe pytanie „co on chciał przez to osiągnąć/powiedzieć?”; 2) **genetyczne**, gdy pytamy „jaką rolę coś odgrywa?, co mu to załatwia?”; 3) **genetyczne, gdy stawiane jest pytanie** „jak do tego doszło? lub jak to się stało?”.

Decydując się na określony typ wyjaśniania trzeba mieć świadomość tego, że w rzeczywistości społecznej ilość sytuacji, związków, czy też zależności jest nieskończona. Dlatego każda zależność, zdarzenie lub proces wymaga indywidualnego podejścia. Niektóre z przywołanych tu typów wyjaśniania są bardziej przydatne, a inne mniej użyteczne. Ponadto w pewnych okolicznościach i przypadkach – zdaniem T. Pilcha – „określony typ wyjaśnienia może okazać się całkowicie chybiony, w innym zaś jest bardzo użyteczny. Prawdziwość i skuteczność wyjaśniania, to nade wszystko efekt wnikliwej postawy poznawczej, myślowego wypróbowania najbardziej właściwego sposobu interpretacji. Czasem także doboru odpowiedniego typu wyjaśnienia – to kwestia jakby intuicji, zmysłu poznawczego – który nasuwa najbardziej płodny sposób rozstrzygnięcia”²⁵.

Zdaniem T. Pilcha w większości przypadków nauk społecznych nie wystarcza jeden typ wyjaśnienia. Często należy je łączyć dla uzyskania pełnego obrazu istniejących zależności. Przy czym przy doborze odpowiedniego typu wyjaśniania trzeba mieć na uwadze to, że różne rodzaje wyjaśniania mogą się wzajemnie przenikać. Dlatego bardzo często efekty wyjaśnienia naukowego w dużym stopniu zależą od wiedzy i umiejętności wykonawcy (badacza/uczonego).

Podsumowanie

Celem nauki – jak zostało to wcześniej podkreślone – jest obiektywne poznawanie istniejącej rzeczywistości i tworzenie wiedzy naukowej. Wiedza ta powinna być oparta na celowej obserwacji zjawisk zachodzących w przyrodzie i społeczeństwie, a więc takich zjawisk, które wymagają odkrycia, poznania i zrozumienia oraz opisu i wyjaśnienia. Żeby procedury te prowadziły do tworzenia wiedzy naukowej muszą być realizowane z zachowaniem określonych zasad, do których należą przede wszystkim: zasada intersubiektywnej komunikowalności, zasada intersubiektywnej sprawdzalności, oraz zasada racjonalnego uzasadniania twierdzeń. Zatem odpowiadając na pytanie postawione we wstępie, od czego zależy rzetelny wynik procesów poznawczych? mających miejsce w naukach społecznych, można z dużym

²⁴ Zob., J. Gnitecki, *Wstęp do ogólnej metodologii badań w naukach pedagogicznych. Tworzenie wiedzy o edukacji w naukach pedagogicznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007, t. II, s. 102.

²⁵ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań ...* op. cit. s. 32-33.

prawdopodobieństwem stwierdzić, że zależy on od tego czy proces poznawania był prowadzony z przestrzeganiem owych zasad. Dotyczy to przede wszystkim jakości pozyskanej wiedzy, a także jej rozumienia i naukowego interpretowania.

Mam nadzieję, że zasygnalizowane poglądy, teorie i koncepcje dotyczące ukazanej problematyki wpisują się w ogólne ramy rozważań metodologicznych nauk społecznych, a tym samym będą stanowić punkt odniesienia przy dalszych poszukiwaniach nowych ujęć i badań w naukach społecznych.

Bibliografia

- Ajdukiewicz K., *Język i poznanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Alejski W., *Wyjaśnianie naukowe i rozumienie a epistemologiczne problemy badań nad turystyką*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ludzkiego, Turyzm 2019, nr 2.
- Apanowicz J., *Metodologia nauk*, Dom Organizatora, Toruń 2003.
- Benton T., Graib I., *Filozofia nauk społecznych. Od pozytywizmu do postmodernizmu*, przeł. L. Ruciński, Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2003.
- Bogucka I., *Wyjaśnianie a wyjaśnianie funkcjonalne*. Folia Philosophica 1991, nr 3, s. 96.
- Burrell G., Morgan G., *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, Heinemann Educational Books, London 1979.
- Czarnowska M., *Mysł i pojęcie – ku rozumieniu tekstu filozoficznego*, Wydawnictwo Zakładu Teorii Poznania Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1991.
- Gnitecki J., *Wstęp do ogólnej metodologii badań w naukach pedagogicznych. Tworzenie wiedzy o edukacji w naukach pedagogicznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007.
- Grobler A., *Metodologia nauk*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Kamiński S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin 1992.
- Krajewski W., *Współczesna filozofia naukowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.
- Landgrebe L., *Rozumienie w naukach o duchu*, [w:] *Wokół rozumienia. Studia i szkice z hermeneutyki*, Wybór G. Sowiński, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 1993.
- Łuszczuk W., *Normatywny i interpretacyjny paradygmat w badaniach pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Wyższej Szkoły „Humanitas”, Sosnowiec 2008, zeszyt 3.
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, t. 6.
- Pilch T., Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001.
- Poleszczuk J., *Publiczny status i wartość poznawcza badań społecznych*, [w:] *Metody, techniki i praktyka badań społecznych*, red. A. Bąk i Ł. Kubisz-Muła, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2009.

- Popper K. R., *Logika nauk społecznych*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", no. 1317, *Prace filozoficzne*. LXXI, Wrocław 1992.
- Prokopiuk J., *Nauka i potrzeba jej przemiany*, BZB, nr 1, „Ekorozwój 2020”.
- Waszczyk M., Szczerbicki E., *Metodologiczne aspekty opisowego modelowania w naukach ekonomicznych*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Filozofia* 2003, nr 7.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

Czesław Plewka

Poznanie, rozumienie i wyjaśnienie naukowe jako wyznaczniki użyteczności badań społecznych

Nauka - spełniając swoje trzy podstawowe funkcje: deskryptywną, eksplanacyjną i prognozytyczną - ma na celu dostarczanie takiej wiedzy naukowej, która może być zweryfikowana. Wiedza taka pomaga zrozumieć i wyjaśnić badane zjawiska empiryczne oraz cechy lub zachowania rzeczy, procesów i idei, którymi zajmuje się określona dziedzina. Owo poznanie, rozumienie i wyjaśnienie jest możliwe tylko wtedy, gdy jest prowadzone zgodnie z przyjętymi w nauce procedurami metodologicznymi. Warunek ten może być spełniony jedynie przez badaczy/naukowców, którzy dysponują rzetelną wiedzą i umiejętnościami jej obiektywnego wykorzystania w praktyce.

W niniejszym artykule podjęto próbę przybliżenia i scharakteryzowania istoty niektórych modeli naukowego rozumienia i wyjaśniania, wskazując na ich użyteczność oraz ograniczenia wykorzystania w naukach społecznych.

Słowa kluczowe: nauka, naukowe rozumienie i naukowe wyjaśnianie.

Cognition, understanding and scientific explanation as determinants of the utility of social research

Science - fulfilling its three basic functions: descriptive, explanatory and predictive - aims to provide such scientific knowledge that can be verified. Such knowledge helps to understand and explain the researched empirical phenomena and the characteristics or behavior of things, processes and ideas that are dealt with in a specific field. This knowledge, understanding and clarification is possible only when it is carried out in accordance with scientifically accepted methodological procedures. This condition can be met only by researchers / scientists who have reliable knowledge and skills to use it objectively in practice.

This article attempts to introduce and characterize the essence of some models of scientific understanding and explanation, pointing to their usefulness and limitations use in social sciences.

Keywords: science, scientific understanding and scientific explanation.

Translated by Czesław Plewka